

RONALD DWORKIN

ΘΡΗΣΚΕΙΑ  
ΧΩΡΙΣ ΘΕΟ

ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ - ΕΠΙΜΕΤΡΟ  
ΣΤΕΛΙΟΣ ΒΙΡΒΙΔΑΚΗΣ

Η ΖΩΗ ΤΩΝ ΙΔΕΩΝ

ΔΙΕΥΘΥΝΤΗΣ ΣΕΙΡΑΣ

ΣΤΑΥΡΟΣ ΖΟΥΜΠΟΥΛΑΚΗΣ



ΕΚΔΟΣΕΙΣ  
ΠΑΤΑΚΗ

RONALD DWORKIN

# ΘΡΗΣΚΕΙΑ ΧΩΡΙΣ ΘΕΟ

ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ – ΕΠΙΜΕΤΡΟ  
ΣΤΕΛΙΟΣ ΒΙΡΒΙΔΑΚΗΣ



## ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Σημείωμα στην αγγλική έκδοση . . . . .	11
<b>1. ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΟΣ ΑΘΕΪΣΜΟΣ; . . . . .</b>	<b>13</b>
Εισαγωγή. . . . .	13
Τι είναι θρησκεία; Ο μεταφυσικός πυρήνας . . . . .	22
Θρησκευτική θεωρητική γνώση και θρησκευτική αξία . . . . .	34
Μυστήριο και κατανοησιμότητα . . . . .	41
Απρόσωποι θεοί: Τίλλιχ, Σπινόζα και πανθεϊσμός . . . . .	43
<b>2. ΤΟ ΣΥΜΠΑΝ . . . . .</b>	<b>55</b>
Η φυσική και το υψηλό . . . . .	55
Πώς θα μπορούσε η ομορφιά να καθοδηγήσει την έρευνα;. . . . .	63
Αλλά τι είδους ομορφιά μπορεί να είναι αυτή; . . . . .	74
Συμμετρία; . . . . .	77
Υπάρχει ένας τρόπος κατά τον οποίο το σύμπαν απλώς είναι; . . . . .	84
Το αναπόφευκτο και το σύμπαν . . . . .	90
Η ομορφιά του αναπόφευκτου . . . . .	103
<b>3. ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΗ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ . . . . .</b>	<b>110</b>
Η συνταγματική πρόκληση . . . . .	110

## ΣΗΜΕΙΩΜΑ ΣΤΗΝ ΑΓΓΛΙΚΗ ΕΚΔΟΣΗ

Το βιβλίο αυτό βασίζεται στις Διαλέξεις Αϊνστάϊν, τις οποίες ο Ρόναλντ Ντουόρκιν έδωσε στο Πανεπιστήμιο της Βέρνης τον Δεκέμβριο του 2011. Σχεδίαζε μια πολύ εκτενέστερη ανάπτυξη του θέματος μέσα στα επόμενα χρόνια, αλλά αρρώστησε το καλοκαίρι του 2012 και πρόλαβε να ολοκληρώσει μόνο μερικές αναθεωρήσεις του αρχικού κειμένου πριν από τον θάνατό του τον Φεβρουάριο του 2013. Οι εκδόσεις Harvard University Press θέλουν να ευχαριστήσουν τη Χίλλαρυ Νάι, διδακτορική φοιτήτρια στη Νομική Σχολή του Πανεπιστημίου της Νέας Υόρκης, για την πολύτιμη βοήθειά της στην έρευνα κατά την προετοιμασία της έκδοσης του βιβλίου. Η έρευνα του καθηγητή Ντουόρκιν υποστηρίχθηκε από το Ίδρυμα Filomen D'Agostino & Max E. Greenberg της Νομικής Σχολής της Νέας Υόρκης.

## ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΟΣ ΑΘΕΪΣΜΟΣ;

### Εισαγωγή

Το θέμα αυτού του βιβλίου είναι πως η θρησκεία είναι βαθύτερη από τον Θεό. Η θρησκεία είναι μια βαθιά, διακριτή και περιεκτική κοσμοαντίληψη: υποστηρίζει ότι στα πάντα ενυπάρχει αντικειμενική αξία, ότι το σύμπαν και τα δημιουργήματά του εμπνέουν δέος και ότι η ανθρώπινη ζωή έχει σκοπό και ο κόσμος τάξη. Η πίστη σε έναν θεό είναι μία μόνο εκδήλωση ή συνέπεια αυτής της βαθύτερης κοσμοαντίληψης. Ασφαλώς οι θεοί έχουν εξυπηρετήσει πολλούς ανθρώπινους σκοπούς: Υπόσχονταν ζωή μετά θάνατον, εξηγούσαν τις καταιγίδες, στέκονταν στο πλευρό μας απέναντι στους εχθρούς μας. Αλλά η απήχησή τους οφειλόταν κυρίως στο υποτιθέμενο επίτευγμά τους να γεμίζουν τον κόσμο αξία και νόημα. Ωστόσο η πεποίθηση πως κάποιος θεός προσδίδει αξία προϋποθέτει, όπως θα προσπαθήσω να δείξω, κάποια πρότερη δέσμευση στην ανεξάρτητη πραγματι-

κότητα αυτής της αξίας. Πρόκειται για μια δέσμευση διαθέσιμη και στους μη πιστούς. Γι' αυτό και οι θεϊστές και ορισμένοι άθεοι έχουν κοινή μια δέσμευση που είναι περισσότερο θεμελιακή από αυτά που τους χωρίζουν, και αυτή η κοινή πίστη θα μπορούσε να αποτελέσει τη βάση για μια βελτιωμένη επικοινωνία μεταξύ τους.

Η γνωστή αυστηρή διάκριση ανάμεσα σε ανθρώπους με θρησκεία και σε εκείνους χωρίς θρησκεία είναι πολύ χονδροειδής. Εκατομμύρια ανθρώπων που θεωρούν τους εαυτούς τους αθέους έχουν πεποιοθήσεις και εμπειρίες εξίσου βαθιές με εκείνες που οι πιστοί θεωρούν θρησκευτικές. Λένε πως, παρόλο που δεν πιστεύουν σε έναν προσωπικό θεό, πιστεύουν ωστόσο σε μια «δύναμη» στο σύμπαν «μεγαλύτερη από μας». Νιώθουν μια αναπόδραστη ευθύνη να ζουν τη ζωή τους σωστά,\* με τον προσήκοντα σεβασμό για τη ζωή των άλλων· αισθάνονται περηφάνια για μια ζωή που πιστεύουν πως έζησαν σωστά και υποφέρουν μερικές φορές από απαρηγόρητη θλίψη για μια ζωή που πιστεύουν —εκ των υστέρων—

---

\* Εδώ ο Ντουόρκιν χρησιμοποιεί την έκφραση «living well» για να δηλώσει μια κανονιστικά ισχυρή έννοια του «ευ ζην», την οποία στο *Justice for Hedgehogs* (Belknap Press of Harvard University Press, Κέμπριτζ 2011, σ. 184-187, 195-199) αντιδιαστέλλει προς την ηθικά ουδέτερη αντίληψη του να έχει κανείς απλώς μια «καλή ζωή» («having a good life»). Για να γίνει σαφής αυτή η ισχυρή και ηθικά σημαντική κανονιστική έννοια, αποδίδω την έκφραση εδώ και στις περισσότερες περιπτώσεις στη συνέχεια ως «ζω σωστά». Για μια συζήτηση της λεπτής αυτής διάκρισης, η οποία έχει κεντρική θέση στην προσέγγιση του Ντουόρκιν, βλ. Stelios Virvidakis, «Living Well and Having a Good Life: Interpreting the Distinction», *Philosophical Inquiry* 38/3-4, 2014: 69-90. (Σ.τ.Μ.)

πως σπατάλησαν. Θεωρούν το Γκραν Κάνυον όχι μόνο εντυπωσιακό, αλλά και συγκλονιστικό και απόκοσμα υπέροχο. Όχι μόνο δείχνουν ενδιαφέρον για τις νέες ανακαλύψεις σχετικά με το απέραντο διάστημα, αλλά και μαγεύονται από αυτές. Δεν πρόκειται απλώς για πράγματα που τους προκαλούν μια άμεση, αισθητηριακή αλλά ανεξήγητη κατά τα άλλα αντίδραση. Εκφράζουν την πεποίθηση πως η δύναμη και η θαυμαστή ομορφιά που αισθάνονται είναι τόσο πραγματικές όσο και οι πλανήτες ή ο πόνος, ότι η ηθική αλήθεια και η φυσική ομορφιά δεν προκαλούν απλώς δέος, αλλά το απαιτούν.

Υπάρχουν γνωστές, συχνά ποιητικές εκφράσεις αυτών ακριβώς των στάσεων. Ο Άλμπερτ Αϊνστάιν βεβαίωσε ότι, παρόλο που ήταν άθεος, ήταν και βαθιά θρήσκος.

Το να γνωρίζει κανείς πως αυτό που μας φαίνεται ανεξιχνίαστο υπάρχει πραγματικά και μας παρουσιάζεται ως η ανώτερη σοφία και η πιο λαμπερή ομορφιά τις οποίες οι ταπεινές μας πνευματικές ικανότητες μπορούν να κατανοήσουν μόνο στις πιο πρωτόγονες μορφές τους — αυτή η γνώση, αυτή η αίσθηση βρίσκεται στο κέντρο της αληθινής θρησκευτικότητας. Με αυτή την έννοια, και μόνο με αυτή την έννοια, ανήκω στη χορεία των βαθιά θρησκευόμενων ανθρώπων.<sup>1</sup>

---

1. Albert Einstein, *Living Philosophies: The Reflections of Some Eminent Men and Women of Our Time*, επιμ. Clifton Fadiman, Doubleday, Νέα Υόρκη 1990, σ. 6.

Ο Πέρσυ Μπυς Σέλλεϋ παρουσιάζοταν δημόσια ως άθεος. Παρ' όλα αυτά, στο ποίημά του «Hymn to Intellectual Beauty» (1816), αισθανόταν πως «Η τρομερή σκιά κάποιας αόρατης Δύναμης / πλέει, αν και αόρατη, ανάμεσά μας». Φιλόσοφοι, ιστορικοί και κοινωνιολόγοι της θρησκείας έχουν προβάλει μια αντίληψη της θρησκευτικής εμπειρίας που συμπεριλαμβάνει τον θρησκευτικό αθεϊσμό. Ο Ουίλλιαμ Τζέιμς έχει πει πως ένα από τα ουσιώδη χαρακτηριστικά της θρησκείας είναι μια αίσθηση θεμελιακότητας, το ότι υπάρχουν «πράγματα μέσα στο σύμπαν» τα οποία, σύμφωνα με τον ίδιο, «έχουν την τελευταία λέξη».<sup>2</sup> Οι θειστές αναθέτουν αυτό τον ρόλο σε κάποιο θεό, αλλά ένας άθεος μπορεί να πιστεύει ότι η σημασία του ευ ζην «έχει την τελευταία λέξη», ότι δεν υπάρχει τίποτα πιο βασικό στο οποίο να στηρίζεται, ή που να χρειάζεται για να στηριχθεί, αυτή η υποχρέωση.

Οι δικαστές συχνά πρέπει να αποφασίσουν τι σημαίνει ο όρος «θρησκεία» για νομικούς σκοπούς. Για παράδειγμα, το Ανώτατο Δικαστήριο των Ηνωμένων Πολι-

---

2. William James, *The Will to Believe and Other Essays in Popular Philosophy*, Longmans, Green and Co, Νέα Υόρκη 1986, σ. 25. [Ελληνική έκδ.: *Η βούληση πίστης*, μτφρ. Γ. Καρανικόλας, Printa, Αθήνα 2002, σ. 71. Η διατύπωση «έχουν την τελευταία λέξη» («say the last word»), η οποία απαντά στο πρωτότυπο κείμενο του Τζέιμς, ακολουθεί και επεξηγεί το «throw the last stone», που χρησιμοποιεί εδώ ο Ντουόρκιν. Την επιλέγω ως σαφέστερη, παραλείποντας το «βάζουν την τελευταία πινελιά» της μετάφρασης του Γ. Καρανικόλα. Ο Τζέιμς αναφέρεται σε «πράγματα μέσα στο σύμπαν» τα οποία είναι σε τελική ανάλυση καθοριστικά για τη ζωή μας. (Σ.τ.Μ.)]



τειών έπρεπε να αποφασίσει αν, εφόσον το Κογκρέσο δεχόταν την εξαίρεση από τη στρατιωτική υπηρεσία για «αντιρρησίες συνείδησης» των οποίων η θρησκεία δεν επέτρεπε να υπηρετήσουν, αυτή η εξαίρεση θα ίσχυε και για άθεους των οποίων οι ηθικές πεποιθήσεις επίσης τους απαγόρευαν να πάρουν όπλα. Αποφάσισε τελικά ότι η εξαίρεση αυτή ίσχυε και για τη δική τους περίπτωση.<sup>3</sup> Όταν πάλι ζητήθηκε από το Δικαστήριο να ερμηνεύσει τη συνταγματική εγγύηση της «ελεύθερης άσκησης της θρησκείας», η απόφασή του ήταν πως υπάρχουν πολλές θρησκείες στις Ηνωμένες Πολιτείες που δεν αναγνωρίζουν κάποιο θεό και περιλαμβάνουν και αυτό που το Δικαστήριο αποκάλεσε «κοσμικό ανθρωπισμό».<sup>4</sup> Αλλά ο όρος «θρησκεία» χρησιμοποιείται συνήθως από τους ανθρώπους και σε συμφραζόμενα που δεν έχουν καμία σχέση με θεούς ή άρρητες δυνάμεις. Έτσι, λέγεται πως οι Αμερικανοί κάνουν το σύνταγμα τους θρησκεία ή πως για κάποιους το μπέιζμπολ είναι θρη-

3. *United States v. Seeger*, 380 U.S. 163 (1965).

4. *Torcatto v. Watkins*, 367 U.S. 488 (1961), υποσημ. 11: «Ανάμεσα στις θρησκείες σε αυτή τη χώρα οι οποίες δε διδάσκουν τι θεωρείται γενικά πίστη στην ύπαρξη του Θεού είναι ο βουδισμός, ο ταοϊσμός, ο Ηθικός Πολιτισμός [Ethical Culture], ο κοσμικός ανθρωπισμός κ.ά. Βλ. *Washington Ethical Society v. District of Columbia*, 101 U.S. App. D.C. 371, 249 F. 2d 127· *Fellowship of Humanity v. County of Alameda*, 153 Cal. App. 2d 673, 315 P. 2d 394· II Encyclopaedia of the Social Sciences 293· 4 Encyclopaedia Britannica (έκδ. 1957), 325-327· 21 id., 797· John Clark Archer, *Faiths Men Live By* (2η έκδ. αναθεωρημένη από τον Purinton), 120-138, 254-313· 1961 World Almanac 695, 712· Year Book of American Churches for 1961, 29, 47».

σκεία. Αυτές οι χρήσεις του όρου είναι βέβαια απλώς μεταφορικές, ωστόσο δε φαίνεται να εξαρτώνται από τις πεποιθήσεις για τον Θεό, αλλά μάλλον από τις βαθιές δεσμεύσεις γενικότερα.

Γι' αυτό και η έκφραση «θρησκευτικός αθεϊσμός» μπορεί να φαίνεται περίεργη, αλλά δεν αποτελεί οξύμωρο: η θρησκεία δεν περιορίζεται στον θεϊσμό και μόνο από το νόημα της ίδιας της λέξης. Ωστόσο η έκφραση ίσως δεν παύει να προκαλεί σύγχυση. Δε θα ήταν καλύτερα, για περισσότερη σαφήνεια, να κρατήσουμε τη λέξη «θρησκεία» για τον θεϊσμό, και να πούμε πως ο Αϊνστάιν, ο Σέλλεϋ και άλλοι στοχαστές είναι άθεοι με «ευαισθησία» ή «πνευματικότητα»; Ωστόσο, αν το καλοσκεφτούμε, η διεύρυνση του πεδίου της θρησκείας βελτιώνει τη σαφήνεια, καθιστώντας προφανή τη σπουδαιότητα κοινών στοιχείων σε όλη την έκταση αυτού του πεδίου. Ο Ρίτσαρντ Ντόκινς λέει πως η γλώσσα του Αϊνστάιν είναι «καταστροφικά παραπλανητική»<sup>5</sup> επειδή η σαφήνεια απαιτεί μια αυστηρή διάκριση μεταξύ της πεποίθησης πως το σύμπαν διέπεται από θεμελιώδεις φυσικούς νόμους, την οποία ο Ντόκινς θεωρεί πως εννοούσε ο Αϊνστάιν, και της πεποίθησης πως διέπεται από κάτι το «υπερφυσικό», την οποία θεωρεί πως υπονοεί ο όρος «θρησκεία».

Όμως ο Αϊνστάιν εννοούσε πολύ περισσότερα πράγ-

---

5. Richard Dawkins, *The God Delusion*, Houghton Mifflin, Βοστώνη 2006, σ. 8 [ελληνική έκδ.: *Η περί Θεού αυταπάτη*, μτφρ. Μ. Γιατρουδάκη, Κάτοπτρο, Αθήνα 2008].

ματα από το ότι το σύμπαν είναι οργανωμένο γύρω από θεμελιώδεις φυσικούς νόμους· η άποψή του την οποία παρέθεσα συνιστά πράγματι μια αναγνώριση του υπερφυσικού. Το ωραίο και το υψηλό που είπε πως θα μπορούσαμε να πλησιάσουμε μόνο ως μια ασθενή αντανάκλαση δεν αποτελούν μέρος της φύσης· είναι κάτι πέρα από τη φύση, που δεν μπορεί να συλληφθεί ακόμη και αν τελικά καταλαβαίναμε τους θεμελιωδέστερους φυσικούς νόμους. Αποτελούσε πίστη του Αϊνστάιν ότι κάποια υπερβατική και αντικειμενική αξία διέπει το σύμπαν, αξία που δεν είναι ούτε φυσικό φαινόμενο ούτε υποκειμενική αντίδραση σε φυσικά φαινόμενα. Αυτό τον έκανε να επιμένει στη θρησκευτικότητά του. Θεωρούσε πως καμιά άλλη περιγραφή δε θα μπορούσε να αποδώσει καλύτερα τον χαρακτήρα της πίστης του.

Έτσι θα έπρεπε να αφήσουμε τον Αϊνστάιν να κρατήσει την περιγραφή του εαυτού του, τους λόγιους τις ευρείες κατηγορίες τους, και τους δικαστές τις ερμηνείες τους. Θα έπρεπε να πούμε ότι η θρησκεία δε σημαίνει απαραίτητα πίστη στον Θεό. Αλλά τότε, εφόσον συμφωνήσουμε πως κάποιος μπορεί να είναι θρήσκος χωρίς να πιστεύει σε κάποιο θεό, τι σημαίνει να είναι κανείς θρήσκος; Αυτό το ερώτημα είναι δύσκολο να απαντηθεί, επειδή η θρησκεία είναι μια ερμηνευτική έννοια.<sup>6</sup> Δηλαδή οι άνθρωποι που τη χρησιμοποιούν δε συμφωνούν για το τι ακριβώς σημαίνει· όταν τη χρησιμοποιούν παίρ-

---

6. Βλ. R. Dworkin, *Justice for Hedgehogs*, ό.π., κεφ. 8: «Εννοιολογική ερμηνεία».

νουν κάποια θέση για το τι θα έπρεπε να σημαίνει. Όταν αποκαλούσε τον εαυτό του θρήσκο, ο Αϊνστάιν μπορεί βέβαια να είχε στον νου του κάτι διαφορετικό από αυτό που είχε ο Ουίλλιαμ Γζέιμς όταν συμπεριλάμβανε ορισμένες εμπειρίες στην κατηγορία των θρησκευτικών, ή από αυτό που είχαν στον νου τους οι δικαστές του Ανωτάτου Δικαστηρίου όταν έλεγαν πως υπάρχουν αθεϊστικές πεποιθήσεις που θα μπορούσαν να θεωρηθούν θρησκευτικές. Επομένως οφείλουμε να αντιμετωπίσουμε το ερώτημά μας με αυτό το πνεύμα. Ποια ανάλυση της θρησκείας θα βοηθούσε περισσότερο την κατανόησή μας;

Θα ασχοληθούμε αμέσως με αυτή την πρόκληση. Πρώτα όμως πρέπει να σταθούμε για λίγο στο υπόβαθρο της θεώρησής μας. Οι θρησκευτικοί πόλεμοι είναι, όπως και ο καρκίνος, μια κατάρα για το ανθρώπινο είδος. Οι άνθρωποι σ' όλο τον πλανήτη σκοτώνουν ο ένας τον άλλο επειδή μισούν ο ένας τον θεό του άλλου. Σε μέρη με λιγότερη βία, όπως η Αμερική, οι πόλεμοι λαμβάνουν χώρα κυρίως στον χώρο της πολιτικής, σε κάθε επίπεδο, από τις εθνικές εκλογές μέχρι τις συναντήσεις συμβουλίων. Οι αγριότερες μάχες είναι εκείνες που διεξάγονται όχι μεταξύ διαφορετικών αιρέσεων θείστικων θρησκειών, αλλά ανάμεσα σε ζηλωτές πιστούς και σε εκείνους τους άθεους τους οποίους θεωρούν ανήθικους ειδωλολάτρες που δεν μπορεί κανείς να εμπιστευθεί και των οποίων ο αυξανόμενος αριθμός αποτελεί απειλή για την ηθική υγεία και την ακεραιότητα της πολιτικής κοινότητας.

Οι ζηλωτές έχουν μεγάλη πολιτική ισχύ στη σημερι-

νή Αμερική, τουλάχιστον προς το παρόν. Η λεγόμενη θρησκευτική δεξιά αποτελεί μια μεγάλη ομάδα ψηφοφόρων τους οποίους πολλοί προσπαθούν να προσελκύσουν. Η πολιτική απήχηση της θρησκείας έχει προκαλέσει, όπως θα περίμενε κανείς, μεγάλη —αν και λιγότερο ισχυρή— αντίδραση. Ο μαχητικός αθεϊσμός, παρόλο που είναι πολιτικά αδρανής, έχει σήμερα μεγάλη εμπορική επιτυχία. Κανείς αυτοαποκαλούμενος άθεος δε θα μπορούσε να εκλεγεί σε κάποιο σημαντικό αξίωμα στην Αμερική, αλλά το βιβλίο του Ντόκινς *Η περί Θεού αυταπάτη* έχει πουλήσει εκατομμύρια αντίτυπα, και δεκάδες άλλα βιβλία που καταδικάζουν τη θρησκεία ως πρόληψη γεμίζουν τα αμερικανικά βιβλιοπωλεία. Βιβλία που γελοιοποιούσαν τον Θεό ήταν σπάνια πριν από μερικές δεκαετίες. Η θρησκεία σήμαινε τη Βίβλο, και κανείς δε θεωρούσε πως άξιζε τον κόπο να αναδείξει τα αναρίθμητα σφάλματα της βιβλικής αφήγησης της δημιουργίας. Κι αυτό ήταν όλο. Τώρα διάφοροι λόγιοι αφιερώνουν την καριέρα τους στην αναίρεση αυτών που κάποτε φαινόταν σε όσους αγοράζουν ενθουσιωδώς τα βιβλία τους πολύ ανόητα για να ασχοληθεί κανείς με την αναίρεσή τους.

Αν μπορέσουμε να ξεχωρίσουμε τον Θεό από τη θρησκεία —αν μπορέσουμε να κατανοήσουμε τι είναι πραγματικά η θρησκευτική οπτική και γιατί δεν απαιτεί και δεν προϋποθέτει ένα υπερφυσικό πρόσωπο—, τότε ίσως να κατορθώναμε τουλάχιστον να μειώσουμε την ένταση αυτών των διαμαχών, ξεχωρίζοντας τα επιστημονικά από τα αξιακά ερωτήματα. Οι νέοι θρησκευτικοί

πόλεμοι είναι σήμερα στην πραγματικότητα πολιτισμικοί πόλεμοι. Δεν αφορούν απλώς την επιστημονική ιστορία —ποιες είναι π.χ. οι καλύτερες εξηγήσεις για την εξέλιξη του ανθρώπινου είδους—, αλλά τα θεμελιωδέστερα ζητήματα του νοήματος της ζωής και του ευζην. Θα δούμε πως η λογική απαιτεί να διακρίνουμε τις γνωσιακές από τις αξιακές πτυχές της παραδοσιακής θείστικης θρησκείας. Μόλις κάνουμε σωστά αυτή τη διάκριση, θα διαπιστώσουμε πως είναι τελείως ανεξάρτητα: Το αξιακό μέρος δεν εξαρτάται, δεν μπορεί να εξαρτάται από την ύπαρξη ή την ιστορία κάποιου θεού. Αν το δεχτούμε αυτό, τότε μειώνουμε και τις διαστάσεις και τη σημασία των πολέμων. Δεν είναι πλέον πολιτισμικοί πόλεμοι. Βέβαια η φιλοδοξία αυτή είναι ουτοπική· και οι βίαιοι και οι μη βίαιοι πόλεμοι αντανακλούν μίση βαθύτερα από αυτά που μπορεί να αντιμετωπίσει η φιλοσοφία. Ωστόσο λίγη φιλοσοφία θα μπορούσε να βοηθήσει.

Τι είναι θρησκεία; Ο μεταφυσικός πυρήνας

Τι θα έπρεπε λοιπόν να θεωρήσουμε θρησκευτική στάση; Είναι εύλογο ότι η ανάλυσή μου θα είναι κάπως αφηρημένη, ώστε να διαθέτει οικουμενική εμβέλεια. Η θρησκευτική στάση αποδέχεται την πλήρη, ανεξάρτητη πραγματικότητα της αξίας. Αναγνωρίζει την αντικειμενική αλήθεια δύο βασικών αξιολογικών κρίσεων. Σύμφωνα με την πρώτη, η ανθρώπινη ζωή έχει αντικειμενικό νόημα ή σημασία. Ο καθένας μας έχει την έμφυτη

και αναπόδραστη υποχρέωση να προσπαθήσει να κάνει τη ζωή του πετυχημένη: αυτό σημαίνει να ζει σωστά, αποδεχόμενος ηθικές υποχρεώσεις προς τον εαυτό του και ηθικές υποχρεώσεις προς τους άλλους,\* όχι απλώς επειδή συμβαίνει να πιστεύει πως κάτι τέτοιο είναι σημαντικό, αλλά επειδή είναι σημαντικό καθαυτό, είτε το πιστεύει είτε όχι. Κι όπως υπαγορεύει η δεύτερη, αυτό που

---

\* Ο Ντουόρκιν χρησιμοποιεί τους όρους «ethical» και «moral» για να δηλώσει αντίστοιχα αυτά τα δύο διαφορετικά είδη υποχρεώσεων. Στο έργο του *Justice for Hedgehogs*, ό.π., σ. 13, 25 κ.α., εισηγείται τη συγκεκριμένη διάκριση μεταξύ της έννοιας η οποία αντιστοιχεί στον όρο «ethics» (πώς πρέπει να ζει κανείς για να ζει σωστά) και εκείνης η οποία εκφράζεται με τον όρο «morality» (πώς πρέπει να μεταχειριζόμαστε τους άλλους). Η συγκεκριμένη διάκριση δεν ταυτίζεται πλήρως με την ανάλογη διαφοροποίηση στη σημασιοδότηση των όρων «ethical» και «moral» («éthique» και «moral») στο έργο άλλων φιλοσόφων (όπως οι Γιούργκεν Χάμπερμας και Πολ Ρικέρ), για να αντιπαρατεθεί η ευρύτερη έννοια της ηθικότητας, που αναφέρεται σε «μεστές» ιδιότητες αρεταικής υφής, στη στενότερη, «ισχνή» και αφηρημένη αντίληψη ενός κώδικα αρχών και κανόνων του πράττειν. Ενώ αλλού έχω υιοθετήσει τους όρους «εθικό» και «ηθικό» για την απόδοση αυτών των εννοιολογικών διακρίσεων, εδώ θα χρησιμοποιώ την ίδια λέξη («ηθικό») σε όλες τις περιπτώσεις όπου στο κείμενο του Ντουόρκιν απαντούν τα «ethical» και «moral» για να καλυφθεί όλο το πεδίο των ηθικών αξιών (που αναφέρονται και στο ευ ζην του δρώντος υποκειμένου και στις σχέσεις του με τους άλλους). Η επιχειρηματολογία του Ντουόρκιν στο *Justice for Hedgehogs* αποσκοπεί, μεταξύ άλλων, στην κατάδειξη της ενότητας του όλου χώρου των αξιών και της στενής σχέσης μεταξύ των δύο ειδών υποχρεώσεων. Κατ' αυτόν, δεν μπορεί κανείς να ζει σωστά αν δεν αναγνωρίζει και δεν προσπαθεί να ανταποκριθεί και στις υποχρεώσεις του προς τους άλλους (πρβλ. και Στέλιος Βιρβιδάκης, «Ο μεταηθικός ορίζοντας της χαμπερμασιανής ηθικής του διαλόγου», επίμετρο στο Γκόλφω Μαγγίνη, *Ο Χάμπερμας και οι νεοαριστοτελικοί*, Πατάκης, Αθήνα 2006, σ. 344-345, σημ. 3). (Σ.τ.Μ.)

αποκαλούμε «φύση» —το σύμπαν ως όλον και σε όλα τα μέρη του— δεν είναι απλώς ένα γεγονός, αλλά είναι καθαυτό υψηλό [sublime]: είναι κάτι που έχει εγγενή αξία και προκαλεί θαυμασμό. Αυτές οι περιεκτικές αξιολογικές κρίσεις διακηρύσσουν πως η αξία ενυπάρχει και στις δύο διαστάσεις της ανθρώπινης ζωής: τη βιολογική και τη βιογραφική. Είμαστε μέρος της φύσης εφόσον διαθέτουμε φυσικό είναι και διάρκεια: η φύση είναι ο τόπος και η τροφός μας ως έμβιων όντων. Ξεχωρίζουμε από την υπόλοιπη φύση γιατί έχουμε συνείδηση του εαυτού μας καθώς ζούμε, και πρέπει να πάρουμε αποφάσεις οι οποίες, όλες μαζί, θα καθορίσουν το τι ζωή ζήσαμε.

Για πολλούς η θρησκεία περιλαμβάνει πολλά περισσότερα από αυτές τις δύο αξίες: για πολλούς θειστές περιλαμβάνει π.χ. την υποχρέωση της λατρείας. Αλλά θα θεωρήσω αυτά τα δύο —το εγγενές νόημα της ζωής και την εγγενή ομορφιά της φύσης— τα παραδειγματικά χαρακτηριστικά μιας πλήρως θρησκευτικής στάσης απέναντι στη ζωή. Πρόκειται για πεποιθήσεις που δεν μπορούν να απομονωθούν από το υπόλοιπο της ζωής μας. Δεσμεύουν την προσωπικότητά μας στο σύνολό της. Διατρέχουν την εμπειρία: γεννούν περηφάνια, τύψεις, και μας συναρπάζουν. Το μυστήριο είναι σημαντικό μέρος αυτής της αίσθησης του συναρπαστικού. Ο Ουίλλιαμ Τζέιμς έχει πει: «Όπως η αγάπη, όπως η οργή, όπως η ελπίδα, η φιλοδοξία, η ζήλια, όπως όλες οι άλλες ενστικτώδεις λαχτάρεις και παρορμήσεις, [έτσι και η θρησκεία] προσθέτει στη ζωή μια μαγεία που δεν παράγεται ορθολογικά ή κατά λογικό τρόπο από τίποτε



άλλο».<sup>7</sup> Η μαγεία αυτή είναι η ανακάλυψη της υπερβατικής αξίας σε κάτι που κατά τ' άλλα φαίνεται παροδικό και θνητό.

Όμως πώς μπορούν οι θρησκευτικοί άθεοι να γνωρίζουν αυτά που υποστηρίζουν για τις διάφορες αξίες τις οποίες ασπάζονται; Πώς μπορούν να είναι σε επαφή με τον κόσμο της αξίας ώστε να ελέγχουν τον ενδεχομένως πομπώδη ισχυρισμό στον οποίο επενδύουν τόσο συναίσθημα; Οι πιστοί στηρίζουν τις πεποιθήσεις τους στην αυθεντία ενός θεού· οι άθεοι φαίνεται να κατεβάζουν τις δικές τους από τον αέρα. Πρέπει να διερευνήσουμε για λίγο τη μεταφυσική της αξίας.<sup>8</sup>

Η θρησκευτική στάση απορρίπτει τη φυσιοκρατία, για να χρησιμοποιήσουμε έναν όρο για την πολύ δημοφιλή μεταφυσική θεωρία πως δεν υπάρχει τίποτα το πραγματικό εκτός από αυτά που μπορούν να μελετηθούν από τις φυσικές επιστήμες, συμπεριλαμβανομένης της ψυχολογίας. Με άλλα λόγια, δεν υπάρχει τίποτα που να μην είναι ύλη ή νους· δεν υπάρχει καλή ζωή ή δικαιοσύνη, σκληρότητα ή ομορφιά. Ο Ρίτσαρντ Ντόκινς εκφράζει αυτή την αντίληψη όταν προτείνει τη δέουσα, όπως τη θεωρεί, απάντηση των επιστημόνων σε όσους, ασκώντας κριτική στη φυσιοκρατία, επανα-

---

7. William James, *The Varieties of Religious Experience*, Modern Library, Νέα Υόρκη 1902, σ. 47 [ελληνική έκδ.: *Οι παραλλαγές της θρησκευτικής εμπειρίας*, μτφρ. Η. Νικολούδης, Printa, Αθήνα 1999, σ. 87].

8. Μια βαθύτερη ανάλυση αυτής της ένστασης και της απάντησής μου βλ. στο R. Dworkin, *Justice for Hedgehogs*, ό.π., κεφ. 2: «Αλήθεια στην ηθική».

λαμβάνουν διαρκώς τα λόγια του Άμλετ: «Υπάρχουν περισσότερα πράγματα στον ουρανό και τη γη, Οράτιε, απ' όσα ονειρεύεται η φιλοσοφία σου». Ναι, απαντά ο Ντόκινς, αλλά συνεχίζουμε να αναζητούμε εξηγήσεις μέσα από τη φυσιοκρατική μας θεώρηση.<sup>9</sup>

Ορισμένοι φυσιοκράτες είναι μηδενιστές· λένε πως οι αξίες δεν είναι παρά ψευδαισθήσεις. Άλλοι φυσιοκράτες δέχονται πως υπό κάποια έννοια οι αξίες υπάρχουν, αλλά τις ορίζουν έτσι ώστε να τους αρνούνται οποιαδήποτε ανεξάρτητη ύπαρξη· τις κάνουν να εξαρτώνται εξ ολοκλήρου από τις σκέψεις ή τις αντιδράσεις των ανθρώπων. Λένε π.χ. πως το να χαρακτηρίζουμε τη συμπεριφορά κάποιου ως καλή ή ορθή σημαίνει απλώς πως στην πραγματικότητα η ζωή περισσότερων ανθρώπων θα είναι ευχάριστη αν όλοι συμπεριφέρονται κατ' αυτόν τον τρόπο. Ή το να ισχυριζόμαστε πως ένας πίνακας είναι ωραίος σημαίνει μόνο πως οι άνθρωποι γενικά νιώθουν ευχαρίστηση όταν τον κοιτάζουν.

Η θρησκευτική στάση απορρίπτει όλες τις μορφές φυσιοκρατίας. Επιμένει ότι οι αξίες είναι πραγματικές και θεμελιώδεις, όχι απλώς εκδηλώσεις κάποιου άλλου πράγματος· είναι τόσο πραγματικές όσο και τα δέντρα ή ο πόνος. Απορρίπτει επίσης μια πολύ διαφορετική θεωρία την οποία θα μπορούσαμε να αποκαλέσουμε ρεαλισμό που απαιτεί εξωτερική θεμελίωση [grounded realism]. Αυτή η θέση, επίσης δημοφιλής ανάμεσα

---

9. Richard Dawkins, *Unweaving the Rainbow: Science, Delusion and the Appetite for Wonder*, Houghton Mifflin, Βοστώνη 1998, σ. xi.

στους φιλοσόφους, υποστηρίζει ότι οι αξίες είναι πραγματικές και οι αξιολογικές μας κρίσεις μπορούν να είναι αντικειμενικά αληθείς – αλλά μόνο αν ισχύει η υπόθεση, που μπορεί να είναι εσφαλμένη, ότι έχουμε έναν καλό λόγο, εκτός από την εμπιστοσύνη μας στις αξιολογικές μας κρίσεις, να πιστεύουμε πως έχουμε την ικανότητα να ανακαλύπτουμε αλήθειες για τις αξίες.

Υπάρχουν πολλές μορφές ρεαλισμού με εξωτερική θεμελίωση· μια από αυτές είναι μια μορφή θείσμου που ανάγει την ικανότητά μας για ηθικές κρίσεις σε κάποιο θεό (θα υποστηρίξω σε λίγο πώς αυτή η υποτιθέμενη θεμελίωση κινείται σε εσφαλμένη κατεύθυνση). Όλες αυτές οι μορφές συμφωνούν πως, για να μπορούν να είναι ορθές οποιεσδήποτε αξιολογικές κρίσεις, πρέπει να υπάρχει κάποιος ανεξάρτητος λόγος για να πιστεύουμε πως οι άνθρωποι έχουν ικανότητα για ορθές ηθικές κρίσεις – ανεξάρτητος γιατί δε στηρίζεται σε αυτή την ίδια την ικανότητα. Έτσι το στάτους της αξίας γίνεται όμηρος της βιολογίας ή της μεταφυσικής. Ας υποθέσουμε πως βρίσκουμε αδιαμφισβήτητες ενδείξεις πως έχουμε υιοθετήσει τις ηθικές μας πεποιθήσεις μόνο επειδή συμβάλλουν απλώς στην προσαρμογή του οργανισμού μας από εξελικτική σκοπιά, κάτι που βέβαια δεν απαιτεί να είναι αληθείς. Τότε, σύμφωνα με αυτή την άποψη, δε θα είχαμε λόγο να πιστεύουμε πως η σκληρότητα είναι στην πραγματικότητα εσφαλμένη. Αν πιστεύουμε πως είναι, τότε πρέπει να νομίζουμε πως έχουμε κάποιον άλλο τρόπο να βρισκόμαστε «σε επαφή» με την ηθική αλήθεια.